

ББК 81.411.1-212

М. Я. Фенко – асистент кафедри української мови, видавничої справи та редагування Волинського національного університету імені Лесі Українки

Морфологічний аналітизм: аналітичні прикметникові форми та їх функціональна інтерпретація

Роботу виконано на кафедрі української мови, видавничої справи та редагування Волинського національного університету імені Лесі Українки

Стаття присвячена дослідженню проблеми сучасного морфологічного аналітизму. Основна увага зосереджена на аналізі аналітичних прикметникових форм та їх функціональної реалізації в реченнєвих конструкціях.

Ключові слова: прикметник, аналітизм, аналітичні форми, структура речення, категорія, категоризація.

Фенко М. Я. Морфологический аналітизм: аналитические формы прилагательных и их функциональная интерпретация

Статья посвящена исследованию проблемы современного морфологического аналитизма. Основное внимание сосредоточено на анализе аналитических форм прилагательных и их функциональной реализации в предложениях.

Ключевые слова: имя прилагательное, аналитизм, аналитические формы, структура предложения, категория, категоризация.

Fenko M. Ya. The morphological analitizm: the analytical forms of the adjectives and their functional interpretation

The article is devoted research of the problem of the modern morphological analitizm. Basic attention is concentrated on the analysis of the analytical forms of the adjectives and their functional realization in the constructions of a sentence.

Key words: adjective, analitizm, analytical forms, the structure of a sentence, category, categorization.

Існування в сучасній українській мові аналітичних одиниць в різний історичний період розвитку мовознавчої науки зумовило неоднозначне трактування цього явища. Різноманітність аналітизму як лінгвістичного явища простежується в тому, що, з одного боку, він охоплює морфологічний і синтаксичний яруси, а, з іншого, «лінійна кількість компонентів аналітичних конструкцій виступає не регламентованою» [5, 366]. Розвиток аналітичних форм пов'язаний безпосередньо з процесом граматизації словосполучень, що зумовлена послабленням або втратою семантики одного з компонентів словосполучення. Питання аналітизму морфологічних одиниць, його

інтерпретація у мовознавстві не знайшло докладного висвітлення у лінгвістичній літературі, тому й стало метою нашої розвідки.

Аналіз граматичного аналітизму повинен ґрунтуватися на простеженні специфіки вияву розчленованих форм на морфологічному і синтаксичному ярусах мовної системи. М. І. Стеблін-Каменський стверджував, що аналітичні утворення є «синтаксичними» лише за формою, а за значенням вони – «морфологічні», тому «такі морфологічні словосполучення природно віднести до морфології» [9, 21]. Підтвердженням попередньої тези є думка А. В. Баклушина про те, що кожна аналітична форма складається з двох або більше словоформ, а за значенням вона виступає як одна словоформа однієї лексичної одиниці [4, 29]. Існує твердження, що аналітична форма-конструкція за семантичною і функціональною цілісністю посідає проміжну позицію між словом і словосполученням. Узагальнюючи проблему аналітизму, А. М. Мухін зауважував: «Основна складність у тлумаченні аналітичних форм слова полягає у подоланні антиномії: аналітична форма – це форма одного слова, аналітична форма – це сполучення слів» [7, 195]. Очевидно, саме ця обставина слугувала для виникнення двоякого трактування аналітичної конструкції: 1) як повнозначне слово; 2) як словосполучення. Морфологічні аналітичні форми, на нашу думку, протиставляються словосполученню у функціональному плані, тому що в них роль допоміжного компонента зведена до морфеми, і вони виступають одним компонентом речення й характеризуються цілісністю синтаксичної семантики. Тому аналітична форма – це семантично цілісне поєднання повнозначного і службового компонентів.

На думку А. П. Загнітка, до морфологічних виявів аналітизму належать: «1) аналітична форма майбутнього часу недоконаного виду; 2) аналітична форма давноминулого часу; 3) форми умовного способу; 4) форми третьої особи одними і множини імператива; 5) форми минулого і майбутнього часу предикативів; 6) аналітичні форми вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників; 7) аналітична форма вищого ступеня порівняння прислівників» [4, 379].

Розвиваючись, мова прямувала від синтетизму до аналітизму, що зумовило існування двох форм для реалізації того ж значення. Аналізуючи ступеньовані прикметники, розглядаємо синтетичну й аналітичну форми. Категорія ступенів порівняння реалізується у двох грамах – вищому і найвищому ступенях порівняння.

Дериваційною базою ступеневих (ступеньованих) прикметникових форм виступають лише якісні прикметники, які позначають змінну ознаку, що переважає в якомусь предметі або досягає в ньому найбільшого вияву. Слова вищого і найвищого ступенів порівняння мають дві форми – синтетичну й аналітичну. Синтетичну форму вищого ступеня порівняння утворюємо з допомогою суфіксів **-іш-**, **-ш-** (**-ч-**), наприклад: *смільвий – смільвіший, гарний – гарніший, близький – ближчий, вузький – вужчий, довгий – довший, солодкий – солодший, дорогий – дорожчий, далекий – дальший, кислий – кисліший, солоний – солоніший, щасливий – щасливіший, милий – миліший*. Аналітичну форму компаративна утворюємо додаванням до звичайної прикметникової форми слів **більш** або **менш**, наприклад: *більш рішучий, більш смачний, менш довголітній*. Причиною розвитку аналітичної форми було те, що лише з її допомогою можна утворити два протилежних вияви ознаки – висхідний і спадний: *Він найбільш витривалий з усіх – Він найменш витривалий з усіх*. Найвищий ступінь порівняння прикметників також містить синтетичну та аналітичну форми вираження. Просту форму суперлатива творимо з допомогою префікса **най-** + прикметник у формі вищого ступеня порівняння, наприклад: *дорожчий – найдорожчий, цікавіший – найцікавіший, дотепніший – найдотепніший, тонший – найтонший*. Форма найвищого ступеня порівняння може ускладнюватися частками-префіксами **що-**, **як-**: *щонайбільший, щонайвищий, щонайгірший, якнайгарніший, якнаймогутніший, якнайкращий, якнайдужчий, якнайважливіший*. Аналітичну форму компаративна утворюємо додаванням аналітичних синтаксичних морфем **найбільш** або **найменш** до звичайної форми прикметника, наприклад: *найбільш дотепний, найбільш вагомий, найбільш примхливий, найбільш*

прогресивний, найменш гордий, найменш хоробрий, найменш проворний, найменш переконливий, найменш активний.

Як зазначалося категорія ступенів порівняння властива тільки якісним прикметникам, проте деякі мовознавці стверджують, що ознаки ступенювання притаманні й деяким відносним прикметникам, які співвідносяться зі ступеньованими прикметниковими дериватами лише на рівні вторинних значень, наприклад: *цінний* (у двох значеннях: який коштує дорого, має велику вартість), *хмарний* (у двох значеннях: з хмарами, похмурий), *живописний* (у двох значеннях: який має красивий вигляд, мальовничий) [5, 30].

Формам вищого та найвищого ступенів порівняння прикметника притаманне не приіменникове синтаксичне функціонування, а первинна предикатна позиція (дієслівна), наприклад: *Він - щонайстаріший над усіма* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Страх - більший від переполоху* (М. Номис); *Відгуки найменш привітні з...*(Леся Українка); *Смерть найбільш жадана річ...*(Леся Українка)., що свідчить про семантико-синтаксичне зближення прикметника з дієсловом.

Виконуючи первинну функцію, реченнєві утворення з компаративом та суперлативом набувають визначальної властивості предиката – його семантико-синтаксичної валентності. На відміну від вихідних прикметників, такі ступеньовані форми характеризує збільшення валентних позицій. Найчастіше вони є двовалентними предикатами міри-якості, що вимагають двох іменникових компонентів – суб'єктного й об'єктного, наприклад: *Слова все більш смутні від одчаю...* (Леся Українка). У правобічній валентності аналізованих предикатів функціонує іменникова синтаксема, яка виражає значення об'єкта порівняння, а лівобічна валентність прикметникових предикатів репрезентована субстанціальним компонентом у ролі суб'єкта порівняння.

Проте крім традиційних компаративних та суперлативних аналітичних прикметників можна виділити клас контекстуально-семантичних аналітичних прикметників. До таких конструкцій, ми вважаємо, потрібно зараховувати

складні утворення: прийменник + відмінкова форма іменника. Ознакової семантики такі аналітичні конструкції набувають лише за певного контекстуального вживання, тому вони непостійні утворення, а синтаксично зумовлені.

Першу групу контекстуально-семантичних аналітичних прикметників становлять аналітичні конструкції, що виражають ознаку предмета за речовиною або матеріалом з якої його виготовлено, наприклад: *Я йду. Мій шлях то із костриці, то із жоржин* (П. Тичина); *Я уявляю, як ти вирізуєш щось гнівне із дерева...* (Є. Гуцало); *І голова стане великою, наче із снігу* (Є. Гуцало); *І ще, коли захочеш, до твого весілля я зроблю вино з пелюсток троянди* (В. Симоненко); *По стінах висять ... шаблі, пицалі під сріблом, ... сорочки зі сталі* (П. Куліш). Ці аналітичні прикметники утворюються з допомогою прийменників **з, зі, із** + родовий відмінок іменника, наприклад: ... *листячко із клену на траві прибитій...* (П. Тичина) – *кленове листя на траві прибитій*. У таких контекстуально-семантичних прикметниках спостерігаємо посилення якісної семантики, що зумовлює їх атрибутивне функціонування відносно опорного іменника, який вони характеризують.

Наступні дві групи контекстуально-семантичних аналітичних прикметників становлять перехідні утворення між традиційним «іменником з прийменником» та «аналітичною прикметниковою конструкцією», вони виражають: а) ознаки предмета за наявністю додаткової характеристики, наприклад: *Надворі йде сніг з дощем* (Є. Гуцало) – *надворі йде дощовий сніг; Згинь старе із мріями – йде нове з героями! – з розмахом, із зброями, з золотими зброями* (П. Тичина), що утворюються за схемою: прийменники **з, із** + орудний відмінок іменника; б) ознаки предмета за відсутністю певної додаткової характеристики: прийменник **без** + родовий відмінок іменника, наприклад: *Зима без снігу – літо без хліба* (Укр.. прислів'я); *Чому я не люблю простору, як я без сліз?* (П. Тичина). Перехідний характер аналітичних прикметників зумовлений тим, що вони цілком ще не втратили предметного значення і об'єктної функції, проте набули відтінків якісної характеристики

суб'єкта речення. З функціонального погляду контекстуально-семантичні аналітичні прикметники у реченнєвій конструкції займають типову для прикметникового компонента приіменникову позицію й виражають атрибутивні семантико-синтаксичні значення.

Отже, для прикметникового класу слів властиві такі морфологічні вияви аналітизму: аналітична форма вищого ступеня порівняння прикметника, аналітична форма прикметникового суперлатива, контекстуально-семантичні аналітичні прикметники.

Література

1. Вихованець І. Р. Аналітизм // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2000.– С. 23.
2. Вихованець І. Р. Приіменникова система української мови. – К.: Наук. Думка, 1980.– 287 с.
3. Воротников В. Л. О грамматическом статусе аналитических форм компаративна в русаком языке // Словарь и культура русской речи. – М.: Индрик, 2001.– С. 82-96.
4. Загнітко А. П. Типологія сучасного граматичного аналітизму // Одиниці та категорії сучасної лінгвістики. Зб. статей, присвячений ювілею В. Д. Каліущенка.– Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2007.– С. 366-386.
5. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметника і прислівника.– Луцьк: «Вежа», 2001.– 219 с.
6. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій.– Луцьк: «Вежа», 2004.– 393 с.
7. Мухин А. М. Лингвистический анализ: Теорем. и методол. пробл.– Л.: Наука, 1976.– 282 с.
8. Мухин А. М. Структура предложений и их модели.– Л.: Наука, 1968.– 230 с.
9. Стеблин-Каменский М. И. Предикативность ? // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Тезисы докладов.– Л.: Наука, 1971.– С. 19-23.